

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
ARXELOGİYA VƏ ETNOQRAFİYA İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

VALEH ƏLƏDDİN OĞLU ƏLƏKBƏROV

GÖYTƏPƏ NEOLİT DÖVRÜ YAŞAYIŞ YERİNİN KERAMİKASI

5505.02 - Arxeologiya

**tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2016

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun "Elmi ekspozisiya" şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbərlər:

Maisə Nurbala qızı Rəhimova
tarix üzrə elmlər doktoru, professor

Fərhad Eldar oğlu Quliyev
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Rəsmi opponentlər:

Qüdrət Seyfulla oğlu İsmayılzadə
tarix üzrə elmlər doktoru, professor

Bəhlul İmran oğlu İbrahimli
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Aparıcı elmi müəssisə:

Azərbaycan Milli Elmlər
Akademiyasının Milli Azərbaycan Tarixi
Muzeyi, Arxeologiya elmi fond şöbəsi

Müdafiə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu nəzdindəki 5505.02 - "Arxeologiya" ixtisası üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün dissertasiyaların müdafiəsini keçirən F/D. 01.171 sayılı Dissertasiya Şurasının "25" _____ 11 _____ 2016-cı il tarixli iclasında "____"də keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az.1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti 115.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat "____" "_____" 2016-cı ildə göndərilmişdir.

F/D.01.171

**Dissertasiya Şurasının
elmi katibi:**

Səfər Hüseyn oğlu Aşurov
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

DİSSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Qədim dövrlərdə oturaq həyata keçid, əkinçi tayfaların meydana çıxması, saxsı istehsalını şərtləndirən amillər, öz növbəsində bu istehsalın inkişaf edərək hansı ərazilərdən başlayıb digər yerlərə yayılması bu günədək arxeoloqların cavab axtardığı suallardan biridir. Bəşər cəmiyyətinin müxtəlif dövrlərində ilkin yaşayış məskənlərinin ortaya çıxması və həyat tərzinin dəyişməsi yeni texnologiyalara ehtiyac yaratmaqla xammalların istifadəsinin artmasına səbəb olmuşdur. Bu dövrdə ortaya çıxan ən əhəmiyyətli yeniliklərdən biri insanların gündəlik həyatda saxsı istifadəsinə başlamasıdır. Keramikanın hazırlanma texnologiyasını, səthlərinin işlənilmə texnikasını və inkişafını müəyyən edə bilmək dövrün öyrənilməsi istiqamətində prioritet çalışmalardan biridir. Keramika məmulatının istehsal mərhələləri və həmin müddət ərzində istehsal texnikalarının dəyişməsi bir tərəfdən son neolit dövründə yaşanmış texnoloji inkişafı göstərəkən, digər tərəfdən də, bu dövrün həyat təzi barədə müəyyən təsəvvürlərə yiyələnməyimizə şərait yaradır.

Ötən əsrin ortalarında Naxçıvanda, Azərbaycanın qərb bölgəsində, Qarabağ, Mil-Muğan, Naxçıvan ərazisində və Gürcüstanda aparılan tədqiqatlarda bu problemlərə toxunulmuşdur. Son illərdə qeyd edilən ərazilərdə arxeoloji qazıntıların artması yuxarıda qeyd edilən məsələlərin daha geniş kontekstdə aydınlaşdırılmasını şərtləndirir.

Ümumiyyətlə, Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda Şomutəpə mədəniyyətinin meydana çıxmasından sonra bu bölgədə aparılan digər neolit dövrünə aid qazıntılardan aşkarlanmış saxsı məmulatının öyrənilməsinə söykənən araşdırmalar sözügedən bölgədə saxsı qruplarının mənşəyi və yayılması, texnoloji səviyyəsi, təsərrüfat həyatında mövcud oxşarlıqlar, fərqliliklərin müəyyən edilməsi və eyni zamanda, Yaxın Şərqlə paralellərin mövcudluğu haqqında bəzi sualların yaranmasına səbəb olmuşdur.

Kürün orta axarı boyunca yerləşən Şomutəpə tipli yaşayış məskənlərindən əldə edilmiş bitki qatışıqlı saxsılar Şomutəpə, Töyrətəpə, Qarğaltəpə, Babadərviş və cənubi-şərqi Gürcüstanın abidələrində müəyyən edilmişdir. Qeyd edilən abidələrdə saxsılar nəinki tərkibindəki qatışıqlarına, onların işlənilmə texnikası və hazırlanma texnologiyasına, həmçinin üzərindəki bəzəkləri və yaxud dekorlarına görə də oxşar olmuşdur. Lakin bu tədqiqatlar neolit dövründə iqtisadi və mədəni əlaqələrin öyrənilməsi sahəsində bir çox məsələlərə tam olaraq aydınlıq gətirməmişdir.

I. Nərimanov bölgədə apardığı araşdırmalar zamanı (XX əsrin 60-80-ci

illərində) Tovuz rayonunda yerləşən Göytəpə qədim yaşayış yerini aşkar edərək abidə haqqında ilkin informasiyanı öz nəşrində çap etdirmişdir. 2008-ci ildə Göytəpə qədim yaşayış yerində əsaslı arxeoloji qazıntılara start verilmişdir. 2009-cu ildə abidə beynəlxalq araşdırmalara cəlb edilmişdir. Bundan sonra "Göytəpə neolit dövrü qədim yaşayış yerinin arxeoloji tədqiqı" mövzusu regionda neolit dövrü probleminin öyrənilməsi baxımından əsas amilə çevrilməklə, abidənin öyrənilməsinə olan marağı daha da artırmışdır. Araşdırmalar zamanı stratigrafik ardıcılıq izlənilməklə, Göytəpə abidəsi tikinti mərhələləri və yaxud horizontlar üzrə tədqiq edilmişdir. Müəyyən edilmiş on dörd tikinti mərhələsinin hər birinin arxitekturası və materialları müxtəlif elmlərin fəvqündə ətraflı öyrənilmişdir. Həmçinin abidənin hər bir tikinti mərhələsində radiakarbon analizləri üçün nümunələr götürülmüş və Yaponiya və Fransada 50-dən çox analiz aparılmışdır. Abidənin keramika məmulatı da həmçinin aparılan araşdırmalar müddətində sistemli şəkildə təhlil edilmiş, lakin Cənubi Qafqazda son neolit dövrünün öyrənilməsində müstəsna əhəmiyyətə malik bu abidənin keramika məmulatının daha da dərinlən öyrənilməsi zərurəti ortaya çıxmış və ilk dəfə olaraq, təqdim edilən dissertasiyada iri həcmli tədqiqat işinə cəlb edilmişdir. Nəticədə, abidənin keramika məmulatının öyrənilməsi fonunda Cənubi Qafqazın son neolit dövrünə aid abidələrinin keramika məmulatı sistemli olaraq təhlil edilmişdir. Tədqiq olunan dissertasiyanın aktuallığı ilk növbədə bununla izah oluna bilinər.

Eyni zamanda Cənubi Qafqazda və Yaxın Şərqdə yeni araşdırmaların meydana çıxması ilə regionda neolitləşmə prosesinin və Yaxın Şərqlə mədəni, iqtisadi və texnoloji əlaqələrin müəyyən edilməsi mövzunun aktuallığını artıran səbəblərdəndir.

Bu səbəbdən də, Göytəpə abidəsi bu mövzu ilə əlaqədar sual doğuran məsələlərin yenidən öyrənilməsi və Orta Kür Hövzəsinin neolitləşmə prosesinin başa düşülməsi və bu mövzu ilə əlaqədar həllini gözləyən suallara cavab tapması baxımından əhəmiyyətli nəticələr ortaya qoymuşdur. Tədqiq edilən mövzu Göytəpə saxsılarının ətraflı olaraq araşdırılması, bu qabların onunla eyni dövrə aid digər qazıntı yerlərindən aşkar edilmiş saxsı məmulatı ilə müqayisəli təhlili əsasında düzgün məlumatlarla ətraflı olaraq təyin olunması və şərh edilməsi, müəyyən qab növlərinin istehsal texnologiyasının öyrənilməsi və həmin qabların istifadə funksiyasının təyin edilməsi ilə əlaqədar bəzi məlumatların əldə edilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda ayrıca olaraq son neolit dövrü

keramikasının öyrənilməsinə indiyədək az diqqət ayrılmışdır. Bu baxımdan da, Göytəpənin oxşar keramika məmulatının Azərbaycanın, bütövlükdə Cənubi Qafqazın neolit dövrü mədəniyyətlərinin öyrənilməsində bir mənbə kimi tədqiqi, həm də abidələrlə dövrəşmə baxımından səsləşməsi, ilk saxsı istehsalının ortaya çıxması və inkişaf müddətinin anlaşılması istiqamətində yeni elmi biliklər ortaya qoymuşdur.

Problemin öyrənilmə dərəcəsi. Azərbaycanda neolit dövrünün araşdırılmasına O.Həbubullayevin rəhbərliyi ilə 1951-ci ildə Naxçıvanda yerləşən Kültəpə abidəsinin öyrənilməsi ilə başlanmışdır. Cənubi Qafqazın erkən əkinçilik mədəniyyətlərinin əsas tədqiqatçılarından biri hesab olunan İ.H. Nərimanov 1987-ci ildə nəşr etdirdiyi "Qədim Azərbaycan əhalisinin əkinçilik və heyvandarlıq mədəniyyəti" adlı kitabında Azərbaycan və cənub-şərqi Gürcüstan ərazisində Kürün orta axarı boyunca yerləşən Şomutəpə tipli yaşayış məskənlərindən, Mil-Qarabağ və Muğanın, eyni zamanda Kültəpədən aşkar edilmiş keramika məmulatının hazırlanma texnikası və texnologiyası, formaları və naxışları barədə məlumat vermiş, həmçinin əldə edilən nəticələrə əsasən müqayisələr ortaya qoymuşdur. İ.Nərimanov bu dövrə aid saxsı məmulatını iki böyük qrupa ayırmış, birinci qrup saxsı məmulatını şərti olaraq kobud adlandıraraq, onların qeyri-üzvi qatqılardan (iri qum dənəcikləri, həmçinin, nadir hallarda obsidian, qum və şamot tərkibli), ikinci qrup saxsı məmulatını isə bitki qatışıqlı, rənglə çəkilmiş bəzəklərdən ibarət saxsılar olmasını qeyd etmişdir.

Cənub-şərqi Gürcüstanın neolit dövrünə aid yaşayış məskənlərində tədqiqat aparan T.Kiquradzenin 1976-cı ildə nəşr etdirdiyi "Şərqi Zaqafqaziyanın erkən əkinçi tayfalarının dövrələşdirilməsi" adlı məqaləsində Xramis Didi Qora abidəsinin, daha sonra Katrin Bastert-Lampriçin (keramika üzrə mütəxəssis) 2011-ci ildə "Qədim Kür" adlı nəşrdə XXI əsrin əvvəllərində Aruxlo abidəsində aparılan tədqiqatlar zamanı aşkar edilmiş keramika məmulatının xarakterik xüsusiyyətləri verilmiş, onun Şomutəpə-Şulaveri mədəniyyətinə məxsus olması qənaətinə gəlinmişdir.

Bundan başqa, Muğan ərazisində yerləşən Əliköməktəpə qədim yaşayış məskəninin tədqiqatçısı F.R.Mahmudov "Əliköməktəpəsinin boyalı qabları və onların bəzi cənub paralelləri" adlı məqaləsində, hesabatlarında və digər elmi məqalələrində Muğan ərazisinə boyalı keramika istehsalının gəlmə və yaxud yerli olma məsələlərini izah etməyə çalışmışdır. Belə ki, müəllif Muğanın keramikasının Halaf-Ubeyd tipli keramika ilə sıx bağlı olmasını qeyd etmişdir.

Həmçinin, Mil-Qarabağ ərazisində tədqiqat aparan Almaniya-

Azərbaycan ekspedisiyasının tədqiqatlarına həsr olunmuş nəşrlərdə Kamiltəpə neolit dövrü abidəsində aşkar edilmiş keramika məmulatının öyrənilməsi ilə e.ə. VI-IV minilliklərdə Mil-Qarabağ düzənliyindəki mədəniyyətin İran ərazisindəki və Xəzər ətrafındakı mədəniyyətlərlə sıx əlaqələrinin olması və Mil-Qarabağ düzənliyinin Halaf, daha sonra isə Ubeyd və Uruk mədəniyyətləri arealına daxil olması fikri irəli sürülmüşdür.

Bundan başqa, yuxarıda adları çəkilən tədqiqatçılarla bərabər, Q.S.İsmayılzadə, N.Ə.Müseiyibli, T.İ.Axundov, T.R.Əliyev, X.İ.Alməmmədov kimi tədqiqatçılar öz əsərlərində bu problemə toxunaraq müəyyən fikirlər irəli sürmüşlər.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas və ümdə məqsədi mövcud materiallar əsasında 2008-2015-ci illərdə Göytəpə qədim yaşayış məskənində aparılan qazıntı sahələrindən aşkar edilmiş saxsı məmulatının təbəqələr üzrə öyrənilməsi əsasında qatqı materialı, gil in xüsusiyyətləri, təsnifat və forma qruplarının təyin olunması ilə müqayisəli təhlillər əsasında Cənubi Qafqaz və Yaxın Şərqlə əlaqələri ortaya çıxartmaqdan və keramika istehsalı ilə səciyyələnən neolit dövründə eyni xüsusiyyətləri daşıyan saxsı istehsalının yerli xarakterli və yaxud gəlmə olmasını, yayılma arealını və qarşılıqlı təsir mexanizmlərini müəyyən etməkdən ibarətdir.

Tədqiqat işində məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı konkret vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur:

- Göytəpədən aşkar edilmiş keramika məmulatını praktiki olaraq işləyib sistemləşdirmək, onların texniki və texnoloji xüsusiyyətləri, forma və bəzəkləri baxımından tipoloji təsnifatını vermək;

- Cənubi Qafqaz regionunda və Yaxın Şərqdə mövcud olan neolit dövrü abidələrində aparılmış arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində keramika istehsalı ilə bağlı aparılan araşdırmaların nəticələrini səciyyələndirmək və onları Göytəpənin keramika məmulatı ilə müqayisə etmək;

- Aparılan tədqiqatlar nəticəsində keramika məmulatı vasitəsilə mədəni əlaqələrin və neolit dövrünün yayılma arealının bölgəmişə olan təsirlərinin də öyrənilməsi üçün bir mənbə kimi rolunu qiymətləndirməkdən ibarətdir.

Dissertasiyanın mənbəşünaslıq bazası. Dissertasiyanın yazılmasında Göytəpə qədim yaşayış məskənindən aşkar edilmiş materialların saxlanıldığı muzeydə və AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun elmi arxiv və fond şöbəsində yerləşdirilmiş keramika məmulatından, İstanbul Universitetinin Ədəbiyyat fakültəsi Prehistoriya Ana Bilim Dalı Arxeologiya Bölməsinin laboratoriyasında Yaxın Şərqin neolit dövrünə aid müxtəlif

abidələrindən toplanmış kolleksiyadakı materiallarından, elmi fondlarda saxlanılan hesabatlardan, Azərbaycan, amerika, ingilis, rus, fransız və türk tədqiqatçılarının əsərlərindən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işi Şomutəpə mədəniyyətinə aid keramikanın təmsalında ümumiyyətlə neolit dövrü keramikasının texniki və texnoloji bölgüsünə, keramikanın səthlərinə bəzəklərin tətbiq olunmasına, forma tiplərinə, Göytəpənin saxsı məmulatının təhlil və təsnifatına həsr olunmuş ilk tədqiqat əsəridir. Tədqiqatların elmi yeniliyini aşağıdakı kimi səciyyələnməmişdir:

- İlk dəfə olaraq Göytəpənin təmsalında Şomutəpə tipli keramika məmulatı sistemləşdirilərək qruplara ayrılmış, hər bir qrupun daxilində onların gilin tərkibi, səthlərinin işlənməsi, rəngləri, bişirilməsi, texniki və texnoloji xüsusiyyətləri aydınlaşdırılmışdır.

- Cənubi Qafqazın və Yaxın Şərqi neolit dövrünün keramika istehsalı ilə bağlı aparılan araşdırmaların nəticələrinə və praktiki olaraq bəzi abidələrdən aşkar edilmiş materiallara baxış keçirdikdən sonra Göytəpənin keramika məmulatı ilə müqayisələr aparılmış, oxşar və fərqli xüsusiyyətlər müəyyən edilmişdir.

- Cənubi Qafqazda bölgələr arasında mədəni, iqtisadi, texnoloji əlaqələrin mövcudluğu və Yaxın Şərqi neolit dövrünün yayılma modellərinin regiona olan təsirləri öyrənilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsaslarını qazıntı sahəsindən aşkar edilmiş keramika məmulatı üzərində canlı müşahidə metodu, bu günədək aparılmış kompleks tədqiqat metodlarından istifadə və dialektik müzakirələrə əsaslanan elmi baxışlar təşkil edir. Araşdırılan abidənin kompleks tədqiqatları və digər abidələrin maddi mədəniyyət nümunələrinin, xüsusilə də keramika məmulatının təsnifatı və təhlil edilməsi son dövrlərdə arxeologiya elmində beynəlxalq tədqiqatlara cavab verən standartlar çərçivəsində qəbul edilən və kütləvi şəkildə istifadə edilən prinsiplərə əsaslanır. Ümumi olaraq qəbul edilmiş arxeoloji tapıntıların, xüsusilə də keramika məmulatının təsnifatı və təhlilində vacib olan müqayisəli tipoloji bölgü üsulu, oxşar mədəniyyətlərin dövrləşməsi, mədəni mənsubiyyəti, mənşəyi və yayılması ilə əlaqədar məsələlərin tədqiqində elmi nəzəri metodlardır. Tədqiqat işinin ərsəyə gəlməsində Azərbaycan arxeoloqlarından İ.H.Nərimanov, O.H. Həbibullayev, F.R.Mahmudov, Q.S.İsmayılzadə, H.F.Cəfərov, N.Ə.Müseibli, T.R.Əliyev, T.İ.Axundov, X.İ.Alməmmədov, türkiyəli arxeoloqlardan M.Özdoğan, N.Karul, E.Güldoğan, yaponiyalı arxeoloq Y.Nişiyakinin və digərlərinin elmi tədqiqat təcrübələri nəzərə alınmışdır.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Göytəpənin keramika məmulatının sistemli şəkildə tədqiqi əsasında əldə olunmuş elmi araşdırmaların nəticələri Azərbaycanın, o cümlədən Cənubi Qafqazın neolit dövründə saxsı istehsalının başlanğıcı və yayılma arealının öyrənilməsi baxımından dəyərli əsər sayıla bilər. Təqdim edilən tədqiqat işinin nəticələrindən Azərbaycanın və bütövlükdə Cənubi Qafqazın neolit dövrü arxeologiyasının dövrləşməsi və saxsı istehsalı ilə bağlı problemlərin həllində çoxcildlik Azərbaycan tarixi və Arxeologiyasının, Qafqaz arxeologiyası üzrə ümumiləşdirilmiş əsərlərin, Azərbaycan və Qafqaz arxeologiyasına dair dərslik metodik vəsaitlərin yazılmasında, keramika məmulatı ilə bağlı dissertasiya işlərinin yazılmasında, Orta Şərqi və Cənubi Qafqazın neolit dövrü haqqında əsər albom, buklet və elmi kütləvi nəşrlərin hazırlanmasında, ali məktəblərdə ixtisas dərslərinin tədrisində səmərəli şəkildə istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya işi AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun "Elmi ekspozisiya" şöbəsində hazırlanmışdır. Burada dissertasiyanı İnstitutun digər şöbələri ilə birlikdə iki müzakirəsi keçirilmiş və müdafiəyə məsləhət bilinmişdir. Dissertasiyanın əsas hissələri elmi jurnallarda nəşr edilmiş, dissertasiya ilə bağlı müəllif müxtəlif yerli və beynəlxalq konfranslarda məqalə və məruzələrlə çıxış etmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil və nəticədən ibarətdir. Tədqiqat işinə Göytəpə qədim yaşayış məskəninin yerləşmə arealının, qazıntı sahəsinin topoplanının, stratigrafiyasının, tikililərin ümumi planının, abidənin keramika nümunələrinin qrafik və foto şəkillərindən ibarət illustrasiyalar istifadə edilmiş, elmi ədəbiyyat və internet səhifələrinin ünvanları da əlavə edilmişdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın "Giriş" hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, tədqiqatın tarixi çərçivəsi, mövzunun öyrənilmə dərəcəsi, mənbəşünaslıq bazası, tədqiqatın məqsədi və vəzifələri, tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasları, elmi yeniliyi və praktiki əhəmiyyəti, aprobasiyası, quruluşu və həcmi haqqında məlumat verilmişdir.

Dissertasiyanın I fəslə "**Göytəpə neolit dövrü abidəsi**" adlanır və üç yarım-fəsilə ayrılır. Bu fəsildə ümumi olaraq, Göytəpə qədim yaşayış məskəni nəzərdən keçirilir. "**Abidənin yerləşmə arealı və öyrənilmə tarixi**" adlanan birinci yarım-fəsilə Abidənin coğrafi koordinatları göstərilməklə yanaşı, onun digər neolit dövrü abidələri, yəni Göytəpəyə yaxın olan Şomutəpə,

Qarğalartəpə, Töyrətəpə abidələri ilə hansı məsafədə yerləşməsindən bəhs edilmişdir. Həmçinin qeyd edilmişdir ki, Abidə XX əsrin 70-ci illərində kəşfiyyat xarakterli araşdırmalar nəticəsində İ.H.Narimanov tərəfindən aşkar edilmiş, 2006-cı ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun arxeoloji ekspedisiyası Fransa mütəxəssisləri ilə birlikdə Göytəpə yaşayış məskənində kəşfiyyat müşahidələri apararaq, təpənin topoqlanını çəkmiş, buradan yerüstü materiallar toplanmışdır. Bundan sonra 2008-ci ildə abidədə geniş stasionar arxeoloji araşdırmalar başlamışdır. 2015-ci il də daxil olmaqla, hər ildə qazılmış kvadratlar və öyrənilmiş təbəqələr, aşkar edilmiş maddi-mədəniyyət qalıqları qısaca olaraq bu yarımfəslin yazılmasına cəlb edilmişdir. Bu yarımfəsildə hər qazıntı mövsümündə araşdırmaların aparılmasının məqsədinə və əldə edilmiş nəticələrə də toxunulmuşdur.

Birinci fəslin ikinci yarımfəslə **"Qədim yaşayış yerinin təsərrüfat həyatı, memarlığı və xronoloji çərçivəsi"**nə həsr edilmişdir. Burada göstərilmişdir ki, neolit sakinlərinin təsərrüfat həyatında əkinçiliyin geniş vüsət alması sənətkarlığın xüsusi bir sahə kimi inkişafına, yabani bitkilərin becərilməsinə və heyvanların əhliləşdirilməsinə mühüm təsir göstərmişdir. Göytəpədə tikililərin içərisində və həyətəni sahələrdə aşkar olunmuş, qida ehtiyatlarının saxlanılması məqsədilə anbar rolunu oynayan gildən hörülmüş quyular qədim yaşayış yerinin sakinlərinin təsərrüfat həyatı haqqında geniş məlumat verir.

Dairəvi tikililərin içəri və bayır hissələrindən, eləcə də tikililərin döşəməsi üzərindən götürülmüş nümunələrin sistemli analizləri aparılmış və nəticədə arpa dənələri aşkarlanmışdır. Nəticədə, arpa dənələri, döyülmüş taxıl, qabıqdan təmizlənmiş buğda, mərçi və digər yabani buğda çeşidləri-Graminaceae, Asteraceae, Brassicaceae, Boraginaceae, Chenopodiaceae və.s. müəyyən edilmişdir. Çoxsaylı analizlər onu deməyə əsasə verir ki, Göytəpədən aşkar edilmiş bitki qalıqları içərisində Asteraceae və Brassicaceae tiplərinə məxsus bitki toxumları çoxlu sayda aşkar edildiyindən bu növlər daha çox diqqətəlayiq hesab edilir.

Təsərrüfat anbarlarının dib hissəsindən toplanmış az sayda kömürlənmiş bitki qalıqları üzərində aparılmış mikromorfoloji müşahidələr nəticəsində buğda, arpa dənələri və tumurcuqları, yabani növləri *Artemisia* növü, Poaceae (*Bromus*, *Aegilops*, *Lolium*), *Silene* və Brassicaceae dənələri və çoxlu sayda sünbül qabığına, qılıçığına və s. tez-tez hallarda rast gəlinmişdir.

Bütün tikinti mərhələlərində becərilən bitkilərlə yanaşı, qoyun, keçi,

inək və donuz kimi əhəlləşdirilmiş ev heyvanlarının çoxsaylı fauna qalıqları aşkar edilmişdir. Başqa sözlə desək, hələ abidənin ən qədim mərhələsindən başlayaraq, bitkilərin becərilməsi ilə bərabər, heyvandan istifadə sahəsində maldarlıq həmin dövrdə əsas iqtisadi amilə çevrilmişdir. Bütün bunların ətraflı öyrənilməsi Cənubi Qafqazda heyvanların əhəlləşdirilməsi məsələlərini ortaya çıxartmaqla bərabər, sümükişləmə məmulatının istehsal texnologiyasına və yabani bitkilərin becərilməsi kimi bir sıra qaranlıq qalan suallara aydınlıq gətirmişdir.

Abidənin memarlığına gəldikdə isə, aparılan geniş miqyaslı arxeoloji tədqiqat işləri memarlıq tikili nümunələrinin bir sıra vacib xüsusiyyətlərini üzə çıxartmışdır. Ümumiyyətlə, Şomutəpə mədəniyyətinə mənsub olan memarlıq tikili nümunələri başlıca olaraq, formasına görə dairəvi planlıdır. Bu tikililər müəkkəmməl formada qalmış, hətta onların bəziləri 1.5 metr hündürlüyündə müəyyən edilmişdir. Tikili divarları əsasən, saman tərkibli sarımtıl və tünd-qəhvəyi rəngli çiy kərpiclərdən hazırlanmışdır. Kərpiclərin uzunluğu 30 və 50 sm, eni isə 15-18 sm və bəzən də 10 sm təşkil edir. Dairəvi planlı tikililərin əksəriyyəti kiçik ölçülüdür. Onların diametri 1.5 və 2 metr təşkil edir, lakin, bir neçə tikililərin diametri 3 metr arasında dəyişir. Bir neçə tikilinin təxminən 60 sm ölçüsündə kiçik girişi vardır. Bəzi tikililərin mərkəzində döşəmə üzərində dirək yeri də mövcuddur. Aparılan qazıntılar zamanı burada sıx yerləşmiş qalın tikilmiş komplekslərlə yanaşı (geniş və kiçik dairəvi tikililər), ocaq yerləri və sobalar kimi digər tikililər də aşkarlanmışdır. Dairəvi planlı tikililər qazıntı sahəsinin demək olar hər bir hissəsində müəyyən edilmişdir. Onlar üzərində aparılmış analizlər göstərir ki, hər bir təbəqədə mövcud tikililər yüksək formada təşkil olunmuşdur. Bunlar bir neçə oval formalı dairəvi tikili hissələrindən ibarətdir: belə ki, oval formalı vahid bir tikili kompleksi əmələ gətirən beş və altı dairəvi planlı tikili nümunəsi bir-birinə əyilən divarlar vasitəsilə birləşir və nəticə etibarilə, açıq həyətyanı sahəni əmələ gətirir. Hər bir tikilinin giriş hissəsi həyətyanı sahəyə açılır. Məişət əşyaları, gildən olan təsərrüfat quyuları və sobalar, dəyirman daş alətləri və saxsı qab nümunələri adətən, həyətyanı sahənin içəri hissəsində aşkar edilmişdir.

Göytəpədə aparılan qazıntılar zamanı aşkar olunmuş tikililər xarakter etibarilə çiy kərpiclərdən ibarət dairəvi planlı memarlıq üslubuna xas olub, çox əsrlik tikinti təcrübəsini göstərir. Bütün tikililər tərkibi saman qatışıqlı çiy kərpicdən hörülmüşdür. Dairəvi planlı memarlıq üslubunda olan sarı gildən hörülmüş kərpiclərdə tünd rəngli bərkidici məhluldan istifadə olunduğu halda, tünd gildən olan kərpiclərin hörgüsündə əksinə olaraq açıq

rəngli bərkidici məhluldan istifadə olunmuşdur. Biri-birinə çox yaxın olan tikililərin diametrləri 2 və 3,5 metr, divarlarının hündürlüyü isə 0,8-1,8 metrdir. Hündür divarlı tikililərdə kərpiclərin ölçüsü 60x20x8 sm, hörgüsü 12-15 cərgədən ibarətdir. Kiçik dairəvi konstruksiyaya malik tikililərin daxilində çox nadir hallarda əmək alətlərinə və digər arxeoloji materiallara rast gəlinir. Digər tərəfdən isə, geniş konstruksiyalı evlərin döşəməsində və həyətyanı sahələrdə çoxlu sayda materiallar aşkar edilir. Bu fakt onu deməyə əsas verir ki, Göytəpə sakinlərinin əsas fəaliyyət yerləri iri konstruksiyalı binalar və həyətyanı ərazilər olmuşdur.

Şomutəpə mədəniyyətinə məxsus dairəvi planlı tikililərin tavan örtüyü adətən Yuxarı Mesopotomiyaya mənsub Xələf mədəniyyətinə oxşar olan çiy kərpicdən hazırlanmış günbəz formalı tavan örtüyünə malikdir. Dirək yerlərinin aşkar edilməsi həmin tikililərin tavanlarının məhz mərkəz hissədən dirək vasitə ilə bərkidildiyini nümayiş etdirir. Lakin, Şomutəpə mədəniyyəti abidələrinin tikililərinin nisbətən nazik və möhkəm olmayan kərpiclərdən hazırlanmış divarları Xələf mədəniyyətində olduğu kimi çiy kərpiclərdən hazırlanmış günbəz formalı tavan örtüyünü saxlamaq üçün kifayət qədər dayanıqlı hesab edilə bilməzdi. Xələf memarlığı daha möhkəm fundamentə malik və daha qalın divarlardan təşkil olunmuşdur və bu kimi əlamətlər Şomutəpə memarlıq üslubunda öz əksini tapmır.

Tikililərin planlarına nəzər yetirdiyimiz zaman bir-birindən aralı məsafədə, lakin bir-birinə bağlı olan tikililərin eyni və yaxud fərqli zamanlarda salındığı məsələsi diqqəti cəlb edir. Aparılan tədqiqatlarda qazıntı sahəsinin kvadratlarının divarlarında mədəni təbəqənin ardıcılığını bildirən qatlar stratigrafiya cəhətdən öyrənilərək tədqiq olunmuş və qazıntı sahəsinin stratigrafiyasına əsasən dörd tikili mərhələsi müəyyən edilmişdir.

Birinci tikili mərhələsinin tikililəri təpənin üst qatına doğrudur. Bu mərhələnin tikililəri 1 AII və 1BI kvadratlarının cənub tərəfində olan dairəvi tikili strukturları və divar qalıqları ilə müşayiət olunduğu halda, ikinci tikinti mərhələsini 2B və 1A kvadratlarının qərb hissəsində yerləşən əyri formalı tikililər təşkil edir. Üçüncü tikinti mərhələsi isə 1A kvadratında müəyyən olunmuş sümük işləmə və daş alətlərlə səciyyələnmiş təsərrüfat anbarlarından və istehsal ocaqlarını xatırladan kiçik dairəvi strukturlardan ibarətdir. Bu tikinti mərhələsinin 2B kvadratında əsas diqqət çəkən məqam qazıntı sahəsində düzbucaqlı tikilinin olmasıdır. Dördüncü tikili mərhələsi 2B kvadratının cənubunda yerləşən dairəvi tikililərdən və kiçik ölçülü dairəvi strukturları iri ölçülü dairəvi tikililəri ilə birləşdirən əlavə divarlardan ibarət olmuş və nəticədə binaların daxili həyətyanı sahəsi meydana gəlmişdir.

Beşinci tikinti mərhələsi 2 B kvadratının şimal-şərq küncündə cəmləşən qalın divarlı, hündür dairəvi tikilidən və kiçik ölçülü evlərdən ibarətdir.

Abidənin 6-cı, 7-ci və 8-ci tikinti mərhələlərinə məxsus memarlıq qalıqları əyri xətti şimala uzanan divarlardan, dairəvi tikililərdən və xarici sərhəd kimi fəaliyyət göstərən tikili qalıqlarından təşkil olunmuşdur. Bu tikinti mərhələlərinin açıq ərazilərində çoxlu sayda gildən sapand daşları və çiy kərpiclərin qalıqları aşkarlanmışdır. 9-cu tikinti mərhələsi şimal hissəsi müasir dövrün təsiri ilə dağıdılmış 4BI kvadratının şərq qurtaracağında yerləşən əyri xətti divarlardan və çöl hissədə aşkarlanmış ocaqlardan ibarət olduğu halda, 10-cu tikinti mərhələsi 4B kvadratının şimal ərazisində aşkarlanmış çıxıntılı divarlardan və biri-birinə qalın divarla birləşmiş dairəvi evlərdən ibarətdir. Onu da qeyd edək ki, bu tikinti mərhələsində 4BI kvadratından 4AII kvadratının qərbə tərəf uzanan evlər həyətəni sahəni formalaşdırmışdır.

Göytəpənin 11-ci tikinti mərhələsinə 4BI kvadratının bir-biri ilə çıxıntılı divarlarla birləşən dairəvi və yaxud oval planlı tikililəri daxildir. Dairəvi evlərin birləşməsi həyətəni sahələri formalaşdırır. Bu mərhələnin tikinti kompleksinin strukturu fərqli xüsusiyyətlərə malik olub divarların daxili hissəsində, torpağın içərisində gildən hörülmüş təsərrüfat anbarlarından ibarətdir. Gildən hörülmüş quyular Göytəpədə geniş yayılsa da onlar adətən çöldə yerləşmişdir. Lakin nadir hallarda evlərin içərisində yerləşmiş nümunələrə də rast gəlinmişdir.

12-ci tikinti mərhələsinin memarlığını təpənin digər kvadratlarında olduğu kimi, 4BIIX quyusunun çiy kərpicdən ibarət dairəvi tikili formalaşdırır. Bu tikinti mərhələsinin ən maraqlı tikilisi yuxarı hissədə 1 cərgə, ondan aşağıda üç cərgə, dib hissədə isə iki cərgə təşkil edən dairəvi tikilidir. Hələ ki, bu cür tikili formasına abidənin başqa yerində rast gəlinməmişdir. Bu mərhələdən həmçinin gildən hörülmüş təsərrüfat quyuları da aşkar edilmişdir. Başqa bir xarakterik cəhət isə 12-ci tikinti mərhələsində otaqların girişinin olmasıdır. 13-cü tikinti mərhələsində hündürlüyü 1,5 metrədən hündür, yığcam formalı sarı çiy kərpiclərdən ibarət mükəmməl bir tikili aşkar edilmişdir ki, bu da ən azı on cərgə çiy kərpic düzümündən ibarət olub bucaqları aşağıdan yuxarıya doğru nazıqlaşır. Maili terras formasına malik bu arxitektura digər tikinti mərhələlərində rast gəlinməmişdir. Həmin divarın başlıca funksiyası hələlik tam müəyyən edilməsə də, Onun su dağıntılarının və yamac sürüşməsinin qarşısını almaq məqsədilə tikilməsi və ya hər hansı böyük tikilinin özülü olması ehtimal edilir. 13-cü mərhələnin alt hissəsində aşkarlanmış Şimal-Qərb istiqamətində uzanan süni formalı V

şəkilli quyu daxildir. Dərinliyi 60 sm olub su drenajı kimi fəaliyyət göstərmişdir. Abidənin ətrafında alt təbəqələrin qazıntılarından məlum olur ki, qədim yaşayış yerinin formalaşdığı ilkin dövrdə xüsusi özəllikləri ilə seçilən memarlıq üslubu hökm sürmüşdür. Aparılan arxeoloji tədqiqatlarla Göytəpə qədim yaşayış məskəninə 14 tikinti mərhələsinin mövcudluğu və təpənin neolit dövrünə aid mədəni təbəqəsinin qalınlığının 11 m olduğu müəyyən edilmişdir.

Abidədə aparılmış geniş miqyaslı arxeoloji tədqiqatlar bir sıra vacib faktorları üzə çıxartmaqla yanaşı, burada aparılmış geniş miqyaslı stratigrafiya analizləri abidənin ən qədim təbəqəsinin eramızdan əvvəl təxminən VI minilliyin əvvəlinə aid olduğunu göstərir. Üzə çıxarılmış mədəni təbəqələr Şomutəpə mədəniyyətinin xronoloji inkişaf tarixini tədqiq etmək üçün mühüm bir vasitə hesab edilir. Yaşayış təbəqələrinin tədqiqi onu göstərir ki, təbəqələr arasındakı yaşayış tərzii o qədər də bir-birindən fərqlənmir.

Bəhs edilən yarımfəsil həm də abidənin xronoloji çərçivəsi, hər bir tikinti mərhələsindən aşkar edilmiş kömür qalıqları üzərində aparılan radiokarbon analizlərinin nəticəsini təcəssüm etdirir. Belə ki, ən üst təbəqədən başlayaraq, 14-cü tikili mərhələsinədək hər bir qatdan 50-dək kömür qalıqları götürülmüş və Yaponiyada və Fransada radiokarbon analizləri aparılmışdır. Abidənin ən qədim tikinti mərhələsindən aşkarlanmış kömür qalıqlarının analizlərinin nəticələri göstərir ki, ən alt hissədə Göytəpədə yaşamın başlanğıcı eramızda əvvəl VI minilliyin əvvəlinə, daha dəqiq desək, eramızdan əvvəl 5731-5642-ci illərə təsadüf edir. Abidənin üst hissəsindən əldə edilmiş kömür nümunələrinin qalıqları isə sübut edir ki, burada neolit dövrünün sonu eramızdan əvvəl VI minilliyin sonunadək, yəni eramızdan əvvəl 5731-ci ildən 5313-cü ilədək davam edir. Bunun nəticəsində də belə bir nəticəyə gəlinir ki, abidədə ümumi olaraq yaşayış 350-400 il mövcud olmuşdur.

"Tapıntılar, sənədləşdirmə və ölçmə üsulları" adlanan üçüncü yarımfəsildə keramika məmulatlarından başqa, aşkarlanmış digər əmək alətləri və məişət əşyaları, araşdırmalar aparılarkən təbiiq edilmiş sənədləşdirmə və ölçmə üsulları tədqiq edilmişdir. Qeyd edilmişdir ki, Göytəpədə aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində müəyyən olunmuş tikililərin içərisindən və ümumiyyətlə qazıntı sahəsindən çoxlu sayda neolit dövrü üçün xarakterik olan maddi mədəniyyət nümunələri-keramika, obsidian və sümükdən düzəldilmiş müxtəlif tipli əmək alətləri aşkar edilmişdir.

Tapıntılar içərisində sümükdən düzəldilmiş nadir nümunələrə əsasən bizlər, iynələr, maral buynuzundan hazırlanmış toxalar, heyvan dərisinin soyulmasında istifadə olunan alətlər, balta və çəkiclər daxildir. Abidədən aşkar olunan sümükdən hazırlanmış müxtəlif tipli alətlərin bir qismi əkinçilikdə istifadə olunmuşdur. Bu onu göstərir ki, Göytəpə sakinləri əkinçilikdə yüksək texnoloji inkişafa malik olmuşlar. Belə ki, Göytəpə sakinlərinin torpaq işlərinin görülməsində müxtəlif çeşidli alətlərdən istifadə etmələri onların torpaqla düzgün rəftarını təcəssüm etdirir.

Abidənin bir sıra sümük alətləri arasında həmçinin dəri istehsalını şərtləndirən məmulata da rast gəlinmişdir. Heyvanın dərisinin soyulması ilk növbədə geyim tədarükü ilə bağlı olmuşdur. Qeyd etməliyik ki, Göytəpədə az da olsa toxuculuğu əks etdirən materiallara rast gəlinmişdir (əsasən keramikadan düzəldilmiş iy başlıqları, sümükdən hazırlanmış iynələr, bizlər və s.). Bütün bunlar Göytəpə sakinlərinin gündəlik həyatında dəriçilik və toxuculuq sənətinin də mühüm yer tutduğunu sübut etmişdir.

Bu yarımfəsildə qazıntı və materialların toplanması üsuluna gəldikdə isə, araşdırmalar aparılarkən standart, yəni beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş qazıntı metodlarının tətbiqi öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın II fəslə **"Göytəpə neolit dövrü yaşayış yerinin keramika məmulatının texniki-texnoloji xüsusiyyətləri, forma tipləri və funksional təsnifatı"** adlanır və altı yarımfəsillə bölünür. **"Keramika üzərində araşdırma üsulları"** adlı birinci yarımfəsildə keramikanın öyrənilməsi prosesində tətbiq edilmiş araşdırma üsulları göstərilmişdir.

Bu fəslin **"Keramikanın ümumi təsviri"** adlanan ikinci yarımfəsildə isə, keramikanın xarici səthlərinin işlənilmə texnikası, bəzəkləri və formaları qısaca olaraq izah edilmiş, keramikanın əsas təyinedici xüsusiyyətləri açıqlanmışdır. Həmçinin, qədim yaşayış yerindən aşkar edilmiş, neolit dövrü saxsı məmulatının illər üzrə ağız, oturacaq, divar, qulp və bütöv qablarının kvadrlara görə yayılma cədvəli də tərtib olunmuşdur.

"Gilin xüsusiyyətləri"nə aid üçüncü yarımfəsildə qabın ərsəyə gətirilməsi üçün istifadə edilən gilin quruluşu, qatqı maddələri və onların miqdarı qeyd edilmişdir. Göytəpənin axar çaylara yaxın yerdə yerləşməsinə nəzərə alınaraq gilə olan tələbatın buradakı çay yataqlarından əldə edilməsi ehtimalı irəli sürülmüşdür.

Dissertasiyanın dördüncü yarımfəslə **"Keramika məmulatının texniki və texnoloji xüsusiyyətlərə görə bölgüsü"** adlanmış və altı yarımbaşlığa bölünmüşdür. Bu yarımfəsildə təsnifləşdirmə aparılarkən xüsusilə profil verən parçalar seçilməsi, ağız, gövdə və oturacaq hissələrindən istifadə

olunması qeyd edilmiş, texniki və texnoloji xüsusiyyətlərə görə bölgü müəyyən edilərkən saxsı məmulatının gilinə tərkibi, qatqı maddələrinin keyfiyyət və kəmiyyəti, səthlərinin işlənməsi və bəzələlərinin təyinedici rol oynaması göstərilmişdir. Bundan əlavə, yarımşəfildə, aparılan işlər nəticəsində Göytəpənin qabları ilə əlaqədar olaraq 6 əsas qrupun müəyyən edilməsindən və keramika məmulatının qruplara ayrılması zamanı standart terminlərdən istifadə edilməsindən bəhs edilmişdir.

"Birinci qrup-anqoblu, boyalı və cilalı qablar" adlandırılmış birinci yarımbaşlıq Göytəpənin həm bitki, həm də mineral qatqılı, anqoblu, boyalı və cilalı nümunələrinə həsr edilmiş və bunlar birinci qrupda cəmlənmişdir. Yarımbaşlıqda üst qarışıq təbəqədən başlayaraq 13-cü tikinti mərhələsi də daxil olmaqla, birinci qrupa aid keramika nümunələrinin aşkar edilməsi nəzərə çatdırılmışdır. Həmçinin, bu qrupun qablarının gilinə tərkibindəki qatqı miqdarı olduqca fərqlənir. Belə ki, mineral qatqı bəzən bol, bəzən də az və orta miqdarda istifadə edilmişdir. Həmçinin, nümunələr içərisində bitki mənşəli qatqının ölçüləri də fərqliliklərlə müşahidə olunur. Xüsusi olaraq düzəldilmiş qablar yaxşı təmizlənmiş gildən hazırlanmışdır.

Gilin tərkibində üst təbəqədən 7-ci tikinti mərhələsi də daxil olmaqla aşkarlanmış qum və saman qatqısı bir arada olan fraqmentlər üstünlük təşkil edir. Ehtimal ki, qum gilin tərkibində təbii halda olmuş, yəni qatqı maddəsi kimi əlavə edilməmişdir. Qeyd edilən təbəqələrdə digər qeyri-üzvi və bitki tərkibli nümunələrdə qatqılar qum, daş, kvars, kalsid, şamot, slyuda və saman şəklində müşahidə edilmişdir. 7-ci təbəqədən başlayaraq 13-cü təbəqəyə doğru bitki tərkibli keramika azalmağa başlayır və daha çox qeyri-üzvi tərkibli keramika üstünlük təşkil edir.

Qabların səthlərinin rəngi krem, qırmızı, boz; en kəsiklərinin rəngi isə krem, narıncı, qara, qara-boz və bozdur. Ümumiyyətlə, Göytəpənin keramika məmulatının səthlərinə texniki cəhətdən işlənməsi çox bəsit formada aparılmışdır. Birinci qrupda Göytəpənin xüsusi ustalıqla hazırlanmış, düzgün səthə sahib və səthləri yaxşı işlənilmiş keramika məmulatı toplanmışdır. Anqoblanma və cilalanma hər iki səthə və yaxud iki səthdən birinə tətbiq edilmiş, qabların bəzilərində cilalanma anqobun üzərindən aparılmış, bəzilərinə isə anqobsuz səth cilalanmışdır. Ümumiyyətlə Göytəpədə bu qrupa aid nümunələrə daha çox süfrə qablarında rast gəlinmişdir.

Qrupda müəyyən edilmiş boyalı məmulat əsas etibarilə mineral tərkibli qablarda təyin edilmişdir. Boya qabların ya hər iki səthinə, ya da hər iki səthindən birinə çəkilmişdir. Qabların boyanmasında əsasən qırmızı, açıq-qırmızı və ya qırmızımtıl-qəhvəyi rəngli boyadan istifadə olunmuşdur

Qablar orta və yaxşı dərəcədə istilik verən ocaqda bişirilmişdir. Birinci qrupa daxil olan qabların heç biri yemək bişirmədə istifadə edilməmişdir.

Daha sonra bu yarımbaşlıqda qeyd edilən fikirlərin təsdiqi kimi birinci qrupa daxil edilən keramika məmulatından bir neçəsinin təsviri verilmişdir.

"İkinci qrup-bəzəksiz sadə qablar" adlı ikinci yarımbaşlıqda səthləri texniki baxımdan işlənilməmiş və bəzəksiz keramika məmulatından bəhs olunur. Bu qrupa daxil olan keramikalar demək olar ki, bütün tikinti mərhələlərində aşkar edilmişdir. Gilin quruluşu xırda, orta, iri məsaməli və məsaməsizdir. Burada da həm bitki, həm qeyri-üzvi qatışıqlı keramika müəyyən edilmişdir. Daha çox qeyri-üzvi tərkibli qablar üstünlük təşkil edir. Təbəqələr üzrə keramikanın tərkibindəki qatışıqlar birinci qrupda olduğu kimidir.

Qabların səthlərinin rəngi krem, bozultul-krem, bozultul-qara, boz, en kəsiklərinin rəngi isə krem, narıncı, bozultul-qara və bozdur. Nümunələrin böyük əksəriyyətinin daxili və xarici səthlərində qabların bişirilməsi zamanı istiliyin az olması səbəbilə tünd ləkələr yaranmışdır. Ümumiyyətlə, bu qrupun keramikaları qaydasız şəkildə düzəldilmiş, orta keyfiyyətli kobud və səliqəsiz görüntüyə sahibdir. Bunlarla bərabər, səliqəli görünüşə malik nümunələr də vardır. Bəzi nümunələrin xarici səthlərində keramikanın özünün bişirilməsi və qabların istifadəsi zamanı yaranan ağımtıl-krem rənglər mövcuddur. Mətbəx qablarının hamısının xarici səthində qara və qara boz rənglər hakimdir. Qrupa daxil edilmiş keramikalar ümumiyyətlə zəif və orta istilik verən ocaqda bişirilmişdir. Yüksək istilikdə bişirilən qablara nadir hallarda təsadüf edilir.

"Üçüncü qrup-səthləri sığallanmış qablar" adlanan yarımbaşlıqda öyrənilmişdir. 13 təbəqədə müşahidə edilən keramika məmulatında qarşımıza çıxan, daha çox böyük ölçülü qabların yer aldığı bu qrupda bitki mənşəli və mineral qatqısı bir arada, eyni zamanda yalnız bitki mənşəli və yalnız mineral qatqılı, hər iki səthi və ya xarici səthi sığallanmış, daxili səthi sadə, yəni texniki baxımdan işlənilməmiş nümunələr toplanaraq tədqiq edilmişdir.

Qrupa daxil olan keramikaların gilinin tərkibi müxtəlif qatışıqlı olub, səliqəsiz, yəni yaxşı təmizlənməmiş gildən hazırlanmışdır. Gilinin tərkibi seyrək məsaməli və məsaməsizdir.

Üst təbəqədən başlayaraq 7-ci təbəqə də daxil olmaqla, sırf bitki qatışıqlı, həm də bitki və qeyri-üzvi qatışıqların birlikdə olduğu, yalnız qeyri-üzvi tərkibli nümunələr üstünlük təşkil edir. Aşağı təbəqələrə doğru getdikcə qeyri-üzvi tərkibli keramikaların artdığının şahidi oluruq.

Qabların səthlərinin rəngi krem çalarları, boz və bozultul-qara ilə

müşayət olunduğu halda, en kəsiklərinin rəngi daha çox qara, boz, krem və bozumtul-kremdir. Bu qrupda nizamsız, kobud və orta görünüşə sahib məmulatın çoxunun səthləri aşınmaya məruz qalmışdır. Ümumiyyətlə, əl ilə sığallanmış səthlərə daha çox rast gəlinir. Ancaq, parça və ya əskiyyə bənzər bir əşya ilə düzəldildiyi düşünülən, sığallanmanı əks etdirən izləri də görmək mümkündür.

Qabların böyük əksəriyyəti orta temperaturda bişirilmişdir. Yüksək və zəif istilikdə bişirilən nümunələr az saydadır. Üçüncü qrupda araşdırılan bütün qabların yarısında müşahidə olunan qara izlər və ləkələr onların daha çox yemək bişirmədə istifadə olunmasını təsdiqləyir.

"Dördüncü qrup-qabartma bəzəkli qablar" yarımbaşlığında Göytəpənin dördüncü qrupa aid keramika məmulatı ətraflı izah edilmişdir. Abidədə daha çox rast gəlinən bu qrupa daxil edilmiş saxsı məmulatında bitki və mineral qatqısı birlikdə olan nümunələrlə bərabər, yalnız qeyri-üzvi qatqılı saxsılara daha çox təsadüf olunur. Qrupa daxil olan qabların üzərinə qabartma şəklində bəzəklər tətbiq edilmişdir. Qabartma bəzəklər qabın xarici səthinə əlavə edilərək, zolaqlar halında dalğalı, ziqzaq, insan fiquru, geometrik, dairəvi, şaquli vəziyyətdə oval, V və U hərfini xatırladan xüsusilə ağız boyunca və ona yaxın yerlərdə üfüqi istiqamətdə bir xətt boyunca yerləşdirilmişdir.

Bu yarımbaşlıqda tədqiq olunan, IV qrupda cəmlənmiş keramika nümunələrinə 14-cü tikinti mərhələsindən başqa, bütün mərhələlərdə rast gəlinmişdir. Gilin quruluşu daha çox məsəməsizdir. Bitki mənşəli qatqının ən az olaraq görüldüyü bu qrupda 1-ci təbəqədən 5-ci təbəqə də daxil olmaqla, bir neçə nümunədə bitki və mineral qatqısı birlikdə olanlar, digər təbəqələrdə isə yalnız qeyri-üzvi qatqılı fraqmentlər müəyyən edilmişdir.

Qabların səthlərinin rəngi qara, bozumtul-qara, boz, qəhvəyi və krem; en kəsikləri rəngi isə krem və bozumtul-qaradır. Yemək bişirilmədə və yaxud mətbəx işlərində daha çox istifadə olunduğundan, fraqmentlər içərisində tündləşmiş rənglər də görmək mümkündür. Qablar orta dərəcədə istilik verən ocaqda bişirilmişdir. Aşağı dərəcəli istilikdə və yaxşı bişirilmiş nümunələr də görmək mümkündür.

Göytəpədə istifadə edilmiş bu qrupa daxil olan bir neçə qapalı formalı qabların fərqli xüsusiyyəti qulpu əvəzləyən, qabı əl ilə tutmaq üçün düzəldilmiş tutacaqların ağız hissəsindən içəriyə doğru əylərək qabartma şəklində olmasıdır.

"Beşinci qrup-bitumlu qablar" adlandırılmış yarımbaşlıqda səthi bitumlu qablar haqqında məlumat verilmişdir. Bu qrupda tədqiqatə cəlb

edilən keramika məmulatına yalnız I, II, III və V tikinti mərhələlərində rast gəlinmiş və sayca çox azdır. Bitum daha çox fraqmentlərin ağız qismində bütün ətrafını əhatə edərək lent şəklində bəzək yaratmaq məqsədi ilə tətbiq edilmişdir. Bir neçə nümunədə bununla bərabər xarici səthində nizamsız qaydada paylanmış topalar şəklində bitum örtüyünə rast gəlinir.

Qrupa daxil olan keramika məmulatının gilin quruluşu ümumiyyətlə məsaməsiz olub, orta və seyrək məsaməli nümunələri də görmək mümkündür. Nümunələrin əksəriyyətində bitki mənşəli qatqı ilə bərabər, müxtəlif miqdarda mineral maddələrdən ibarət qatışıqlar da təyin olunmuşdur. Bu qrupa aid fraqmentlərin bəzilərinə qırmızı rəngli anqob tətbiq edilmiş, Hər iki səthi yaxşı və zəif, iki səthdən biri çox yaxşı və zəif cilalanmış, bitum bəzək anqobun və yaxud cilanın üzərinə çəkilmişdir.

Səthlərinin rəngi krem, qırmızımtıl, en kəsiklərinin rəngi isə bozumontul, açıq şabalıdı-boz, qəhvəyi açıq-sarı və kremdir. Orta və yüksək dərəcədə istilik verən ocaqda bişirilmişdir. Qrupun keramika məmulatı ümumi olaraq nizamlı, orta yaxşı və yaxşı görünüşlü olduğu halda, kobud görünüşlü nümunələrə də təsadüf edilir.

"Altıncı qrup-basma (impress) naxışlı qablar" adlı yarımbaşlıqda səthləri basma və yaxud impress olunmuş naxışlı nümunələr tədqiqatə cəlb edilmişdir. Altıncı qrup cəmi 4 ədəd keramika fraqmentindən ibarət olub, basma naxışlı keramika fraqmentlərini təmsil edir. Bu tip keramikalara 14 tikinti mərhələsi içərisində yalnız 3-cü və 4-cü mərhələlərdə rast gəlinmişdir.

Ümumiyyətlə fraqmentlərin gilin tərkibinin quruluşu məsaməsizdir. Daha çox qeyri-üzvi tərkiblidir. Yalnız bir ədəd keramika fraqmentinin gilin tərkibi xırda doqranmış, sıx miqdarda samandan ibarətdir. Fraqmentlərin səthləri açıq krem, krem və açıq-qırmızı rəngdə olduğu halda, en kəsiklərinin rəngi daha çox boz və bozumontul-sarıdır. Qrupun adından da göründüyü kimi, fraqmentlərin üzəri basma naxışlarla bəzədilmiş, naxışlar fraqmentin birində kobudcasına, bir-birindən aralı, qaydasız və yaxud qarışıq, digərində isə səliqəli, parallel xətlər şəklində, nazik ovalvari çuxurlarla müşayət olunan basmalar formasındadır. Cəmi dörd ədəd fraqmentdən ibarət qrupun keramikalarından ikisinin üzəri xüsusi ustalqla işlənmiş və görünüşcə yaxşı keyfiyyətlidir. Digər iki nümunə isə, kortəbii formada düzəldilmiş və kobud görünüşə malikdir. Fraqmentlərin bərkliyi və yalnız bir rəngdə olması onların yüksək temperatur verən alovda bişirilməsi ehtimalını ortaya qoyur.

İkinci fəslin V yarım fəslə **"Qabların hazırlanma texnologiyası"** adlanır. Bu yarımbaşlıqda müəyyən edilmiş altı qrup üzrə hazırlanma texnologiyası haqqında da ətraflı araşdırmalar aparılmışdır. Nəticədə

müəyyən edilmişdir ki, qablar üç əsas üsul ilə: əldə açma texnologiyası, bad üsulu və lövhə texnologiyası ilə formalaşdırılmışdır. Kiçik həcmli qablara yalnız əldə açma texnologiyası ilə forma verilmişdir. Lakin orta ölçülü bəzi qabların oturacaq və gövdə hissəsinin yarıya qədər olan hissəsini formalaşdırmaq üçün də tətbiq edilmişdir.

Orta və iri həcmli qablarda əldə açılaraq müəyyən hissəyə qədər formalaşdırılmış qabın yarımçıq qalan hissəsini tamamlamaq məqsədilə bad üsulundan istifadə olunmuşdur. Lakin, Göytəpənin qablarında oturacaq hissəsinin üzərindən başlayaraq ağızadək tam formalaşdırılması üçün sırf lenta texnologiyasından istifadəyə rast gəlinməmişdir. Lövhə texnologiyası 0,5-1 sm qalınlığında, daha çox orta və iri həcmli qabların oturacaqlarının və divarlarının nazik hissələrinin qalınlaşdırılması üçün istifadə edilmişdir.

"Forma tipləri və funksional klassifikasiyası" adlı yarımfəsildə tədqiqatə cəlb olunan qabların bütöv formasını verə bilən fraqmentlər və yaxud bütöv qablar seçilmiş və bunlara əsasən forma tipləri müəyyən edilmişdir. Əvvəlcə diametri ölçülə bilən ağız, oturacaq parçaları, qulp rolunu oynayan yapma çıxıntılar və bəzəkli hissələrin qrafik təsviri çəkilərək öyrənilmişdir. Forma verən ağız və oturacaq hissələri ayrı-ayrı tədqiq edilmiş, daha sonra qruplara ayrılmışdır. Forma tipləri ilə bağlı beynəlxalq standartda uyğun bəzi terminlər işlədilmişdir ki, bu fəsildə onların da izahı verilmişdir. Nəticədə, Göytəpədə aşkarlanmış qablar iki formada: qapalı və açıq olaraq təyin edilmişdir.

Qapalı formalı qablara orta və iri ölçülü, kürəşəkilli gövdə hissədən ağıza doğru daralaraq forma verilmiş küpə tiplilər daxil edilmişdir. Bütöv formalı qablarda təyin olunmuş ölçüləri əsas götürərək deyə bilərik ki, çölməklərin dərinliyi orta və iri ölçülü olub, 15-30 sm arasında dəyişir. Ölçülməsi mümkün olan fraqmentlərin ağız diametrləri 10-41 sm arasında, oturacaqlarının diametrləri isə 6-14 sm arasında dəyişir.

Açıq formalılara isə divarları kənara doğru açılan qablar üçün "açıq formalı" terminindən istifadə olunmuşdur. Göytəpənin açıq formalı adlandırdığımız qablarının forma verən fraqmentlərinin qrafik təsvirinin çəkilməsi ilə onlar kasa, tava və boşqab növlərinə ayrılmışdır. Buraya daxil olan qab növləri ağız və oturacaq ölçüləri, hündürlüyü nəzərə alınmaqla təyin edilmişdir.

Kasalar kiçik və iri olmaqla iki yerə ayrılmış, kiçik kasaların ağız hissəsinin diametri 9-30 sm, oturacaqlarının diametri 6,5-20 sm, hündürlüyü isə 4,7-14,5 sm arasında müəyyən edilmişdir.

Tavaların ağız ölçüləri 26-42 sm arasında, oturacaq diametrləri isə 19-

40 sm arasında, hündürlüyü 6 sm ilə 12 sm arasında dəyişən fraqmentlər tava kimi təyin edilmişdir.

Boşqablar cəmi dörd ədəd keramika fraqmenti ilə xarakterizə olunmaqla, ağız diametrləri 41-45 sm, oturacaq diametrləri 32-36 sm, hündürlüyü isə 6-12 sm arasında dəyişir.

"Oturacaq formaları" adlı yarımbaşlıqda qabların oturacaqları dabanlı (kənarı çuxurlaşdırılmış) və dabansız (kənarı düz) olmaq üzrə iki qrupa bölünür.

Göytəpənin keramika qablarının **"Qulplar"** yarımbaşlığında isə, qabları daşımaq məqsədilə düzəldilmiş qulp rolunu oynayan çıxıntı və əlavələr müəyyənləşdirilmişdir.

İkinci fəslin VI yarımfəslinin son yarımbaşlığının yazılma səbəbi isə **"Qabların təyinatı"** ilə bağlıdır. Forması tutulan keramika fraqmentlərinin təhlilindən məlum olur ki, Göytəpə dulusçularının istehsal etdikləri keramika məmulatı daha çox mətbəx qab-qacağı olmuşdur. Lakin bununla bərabər, aparılan araşdırmalar qabların həmçinin qida hazırlamaq, saxlamaq, daşımaq və süfrə təyinatlı kimi fərqli məqsədlər üçün istifadə olunması ehtimalını da ortaya çıxartmışdır.

Göytəpədən aşkar edilmiş qabların heç birinin qapaqlarına rast gəlinmədiyi üçün onların ağızlarının nə ilə bağlanması ilə əlaqədar qəti bir fikir söyləmək çətindir. Ehtimal ki, abidədə keramika istehsalının ən erkən mərhələləri olduğu üçün Göytəpə sakinlərinin qapaqdan istifadə etməsi barədə hələ təsəvvürləri olmamışdır.

"Göytəpə qədim yaşayış yerinin keramikasının Şomutəpə mədəniyyətində yeri və ətraf ərazilərin həmdövr abidələrinin keramika məmulatı ilə müqayisəli təhlili" adlı III fəsil beş yarımfəsildən ibarətdir. Birinci yarımfəsil **"Şomutəpə mədəniyyətində saxsı məmulatının meydana gəlməsi və onun inkişaf prosesi"** adlanır. Yarımfəsilin başlanğıcında eramızdan əvvəl VI minillikdə Azərbaycanda, o cümlədən Cənubi Qafqazda erkən əkinçiliyi şərtləndirən amillər və bunun üçün təbii-coğrafi şəraitin uyğunluğundan bəhs edilir. Daha sonra göstərilir ki, Azərbaycanda neolit dövrünün araşdırılması 1951-ci ildə Naxçıvan şəhəri yaxınlığındakı Kültəpə abidəsində qazıntıların aparılması ilə başlamışdır. Kültəpənin tədqiqindən sonra, neolit dövrünün son mərhələsinə aid abidələr Töyrətəpənin alt qatlarında, Şomutəpədə, Qarğaltəpənin alt qatlarında, Qarabağda Çalağantəpədə qeydə alınmışdır.

Azərbaycanın Şimal-Qərb bölgəsində, Kür çayı hövzəsində yerləşən və mərhum arxeoloq İ.H.Nərimanov tərəfindən Şomutəpənin kəşfindən sonra

yenicə kəşf edilmiş mədəniyyət "Şomutəpə mədəniyyəti" adlandırıldı. Daha sonra 1960-cı illərin ortalarında oxşar abidələr Gürcüstanda aşkar edildi (Şulaveri, Aruxlo) və nəticədə "Şomutəpə-Şulaveri" mədəniyyəti kimi adlandırılmağa başladı.

Cənubi Qafqazda aparılan arxeoloji qazıntılar təsdiq etmişdir ki, bu region hələ qədim zamanlardan saxsı məmulatının mərkəzlərindən biri olmuşdur. Dulusçuluğun kökləri neolit dövründən başlamışdır. Saxsı məmulatının neolit dövründə meydana çıxması yemək bişirmək və qida saxlamaq üçün imkan geniş yaratmışdır.

Ümumiyyətlə qeyd etmək yerinə düşərdi ki, "kobud keramika" və yaxud başqa cür desək, ilkin keramika istehsalı Şomutəpə-Şulaveri mədəniyyəti üçün xarakterikdir. Həmçinin onun əsas göstəricisi sayılır. O uzun müddət davam etmiş və onun inkişafının müəyyən dövrü ərzində qabların yeni formaları meydana gəlmişdir.

İkinci yarımfasil **"Göytəpənin keramikasının Şomutəpə mədəniyyətinə aid digər abidələrin keramikası ilə müqayisəli təhlili"**ndən bəhs edir. Burada Azərbaycan ərazisində Kürün orta axarı boyunca yerləşən qədim yaşayış yerləri - Şomutəpə, Qarğaltəpəsi, Hüseynqulutəpəsi, Mentəşəpə, Həsənsu, Gürcüstan Respublikasının cənubunda Xram çayı boyunca yerləşən spesifik yaşayış məskənləri qrupu-Şulaveris Qora, İmiris Qora, Xramis Didi Qora və Aruxlo abidələri haqqında qısa məlumat verilmiş, onların keramika məmulatının xarakterik xüsusiyyətləri izah edilmişdir.

"Qarabağ, Mil-Muğan və Naxçıvan bölgəsinin həmdövr keramika nümunələri ilə oxşar və fərqli cəhətlər" adlı üçüncü yarımfasildə eramızdan əvvəl VI minillikdə hər bölgənin landşaftı, iqlimi və erkən əkinçiliyi şərtləndirən amillər izah edilmiş, Mil düzündə yerləşən Kamiltəpə və onun ətrafında yerləşən abidələr, Muğan ərazisində yerləşən Əliköməktəpə, Polutəpə, Qarabağda aşkarlanmış Çalağantəpə, İlanlıtəpə, Naxçıvanda yerləşən Kültəpə abidələri haqqında qısaca məlumat verildikdən sonra onların keramikasının hazırlanma texnologiyası və işlənmə texnikası, bəzəkləri, formaları və istifadə funksiyaları izah edilmiş, hər bir abidənin sonunda Göytəpənin keramika məmulatı ilə müqayisələr aparılmışdır.

"Yaxın Şərqi həmdövr arxeoloji mədəniyyətlərinin keramikasının Göytəpənin keramika məmulatına təsiri" adlı dördüncü yarımfasildə adından da göründüyü kimi, Yaxın Şərqdə e.ə.VII-VI minillikdə mövcud olmuş neolit dövrü abidələrinin keramika məmulatı tədqiq edilmişdir.

Ümumiyyətlə götürüldükdə, keramika istehsalı ilə səciyyələnən neolit

dövrü əkinçiliyin kökləri üzərində qurulmuş həyat tərzinin kənd icması şəklində birləşdiyi və əkinçiliyin daha da dərinləşdiyi bir dövrdür.

Dövrün dəyişikliyi yalnız qidalanma formasında, texnologiyada deyil, düşüncə sistemində də reallaşmışdır. Neolit dövrünün meydana gəlməsi bütün elementləri ilə digər bölgələrə yayılaraq fərqli irəliləyişlərlə xarakterizə olunmuşdur. Bu dövrün başlıca abidələri Yaxın Şərqdə - İranda Hacı Firuz, İraqda Umm Dabaqhiyah, Yarımtəpə I, Cənub-Şərqi Anadoluda Çayönü, Akarçay Təpə, Mezraa Teleilat, Salat Cami Yanı, Şimali Suriyada Sabi Abyad, Şeker Al-Aheimar, Tell Kaşkaşok, Tell Assouad, Şərqi Aralıq dənizində Ain Qazal və Ras Şamradır.

Bu yarımfəsildə Yaxın Şərqdə qeyd edilən hər bir bölgə üzrə neolit dövrü abidələri qruplaşdırılaraq onların hər birinin məxsusi xüsusiyyətləri verilmiş, daha sonra mərhələlərlə keramikanın xüsusiyyətləri izah edilmişdir. Mövcud faktlar əsasında Göytəpənin keramikası ilə müqayisələr aparılmışdır.

Bu fəslin sonuncu yarımfəsli "**Erkən keramikalı neolit dövrü problemlərinin araşdırılmasında Göytəpə qədim yaşayış yeri keramikasının öyrənilməsinin əhəmiyyəti**" adlanır. Bəşər cəmiyyətinin qədim və uzun keçmişində bir sıra mədəniyyət ortaya çıxmış, lakin müəyyən bir dövrdən sonra yoxa çıxmışdır. Bu mədəniyyətlər keçmiş daha dərinədən dərk etməmiş və əslində bu gün malik olduğumuz sivilizasiyanın inkişaf mərhələsinin ilk təməllərini öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Keramika istehsalından uzun müddət öncə qidasını ovçuluq və toplayıcılıqla əldə edən insanların bişmiş torpaqdan qab istehsal etmədikləri, qablarını ya daşdan oyaq və yaxud da səbətdən, dəridən, taxta və ya digər üzvi materiallardan düzəldilmiş qablardan istifadə etdiyi məlum olmuşdur.

Keramikasız neolit dövrünə aid bəzi abidələrdə səbət izləri daşıyan gil parçalarının ələ keçməsi ilk dəfə gildən qab hazırlanması cəhdlərinə səbətlərə gil suvanaraq günəşin altında qurudulduğunu göstərməklə keramika istehsalına keçid mərhələsini nümayiş etirir. Asanlıqla forma verilməsi xam maddəsi olan gilin ətrafda asan şəkildə tapılması bişmiş torpaq qabların geniş olaraq istifadə olunmasına şərait yaratmışdır. Beləliklə, müxtəlif bölgələrdə bir-birindən fərqli qablar ortaya çıxmış və dulusçular məhsullarından təsirlənərək bunların oxşarlarını düzəltməyə çalışmışdır.

Göytəpənin keramika məmulatının öyrənilməsinin qonşu regionlar arasında mübadiləyə əsaslanan qarşılıqlı əlaqələrin yaranması, bu əlaqələr nəticəsində keramika istehsalının hazırlanma texnologiyası və səthlərinin işənilməsi texnikası, qabların forması və bəzəklərinə görə qarşılıqlı təsir

mexanizminin yaxından izlənilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyəti vardır.

Azərbaycanın qərbində, Kürün orta axarı boyunca yerləşən Şomutəpə, Töyrətəpə, Qarğalartəpə, Hüseynqulutəpə, Menteştəpə abidələri və Gürcüstanın cənubunda, Kür hövzəsi boyunca yerləşən Aruxlo, Şulaveris Qora, İmiris Qora və Xramis Didi Qora abidələrinin, Qarabağ, Mil-Muğan və Naxçıvan bölgəsinə aid abidələrin keramika məmulatını Göytəpənin keramikaları ilə müqayisə əsasında mühüm nəticələr ortaya çıxmışdır.

Göytəpənin keramika məmulatının öyrənilməsinin qonşu regionlar arasında mübadiləyə əsaslanan qarşılıqlı əlaqələrin yaranması, bu əlaqələr nəticəsində keramika istehsalının hazırlanma texnikası və texnologiyası, qabların forması və bəzəklərinə görə qarşılıqlı təsir mexanizminin yaxından izlənilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyəti vardır.

Beləliklə aparılan tədqiqat işinin “**Nəticə**” hissəsində tədqiq olunan mövzu ilə bağlı əldə olunmuş elmi qənaət və müddəaların ümumiləşdirilmiş nəticələri əks olunmuşdur. Göytəpə abidəsinin keramika məmulatı üzərində aparılan araşdırmalar yeni fikirlər və mülahizələr ortaya çıxartmışdır. Abidənin keramikası altı qrupda sitemləşdirilmiş, hər bir qrupa daxil olan keramikanın gilinin tərkibi, texniki və texnoloji xüsusiyyətləri, bəzəklər öyrənilmişdir. Bundan sonra, hər bir qrup üzrə Kürün orta axarı boyunca yerləşən, Mil-Muğan və Qarabağın, Gürcüstanın, həmçinin Yaxın Şərqlin həmdövr abidələrinin keramika məmulatı ilə müqayisələr aparılmış, daha sonra nəticə etibarilə konkret fikirlər söylənilmişdir.

Göytəpənin keramika məmulatının müqayisəli təhlillər əsasında öyrənilməsi Kürün orta axarı boyunca yerləşmiş abidələrdə bu istehsalın lokal xarakterli olması fikrini ortaya qoymuşdur.

Məlumdur ki, artıq neolit dövrü insanları gili kəşf etmiş və gil onların həyatında mühüm amilə çevrilmişdir. Bu özünü evlərin, təsərrüfat anbarlarının tikilməsində və gil fiqurlardan istifadədə də aydın göstərmişdir. Sadəcə olaraq, hər hansı təsadüfi qazanılmış təcrübə sahəsində onlar gilin bişdikdən sonra daha bərk və davamlı olması fikrini mənimsəmiş və gündəlik tələbatlarında daha çox nəyə ehtiyac olmuşsa onu qarşılamağa çalışmışlar. Bu təcrübə də özünü gildən hazırlanmış saxsı məmulatının hazırlanmasında göstərmişdir. Məhz Kürün orta axarı boyunca Şomutəpə tipli ilkin keramika istehsalı ilə səciyyələndirilmiş keramikaların kobud formada olması, onların ilkin variantlarının qeyri-üzvi tərkibli, heç bir qatışıqı olmayan bəzəksiz olması fikrimizi təsdiq edən səbəblərdəndir. Sonradan tərkibinə saman və digər qatışıqların əlavə edilməsi, bişirilməsinin təkmilləşdirilməsi isə yerli duluşçuların qabın hazırlanması və istifadəsi prosesində əldə etdikləri

təcrübəyə əsaslanmışdır. Keramika qabların hazırlanması bu ərazilərdən Mil-Muğan və Qarabağ ərazilərinə yayılmış və burada digər mədəniyyətlərin təsiri ilə təkmilləşərək Kür Hövzəsi boyu abidələrə də sirayət etmişdir.

Cənubi Qafqazın və Yaxın Şərqi neolit dövrü insanların istehsal etdiyi keramika məmulatının bir-biri ilə oxşar xüsusiyyətlərini ortaya çıxartmaqla həmin dövrdə bu regionlar arasında mübadilə və ticarətə əsaslanan qarşılıqlı əlaqələrin yaranması və inkişafı, mədəniyyətlərin qarşılıqlı inteqrasiyasını ortaya çıxartmaq baxımından Göytəpə qədim yaşayış yerinin keramika nümunələrinin öyrənilməsinin xüsusi əhəmiyyəti vardır.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin çap olunmuş aşağıdakı məqalələrində öz əksini tapmışdır:

1. Göytəpə neolit dövrü abidəsi. Tarix və onun problemləri. Bakı: 2015, № 2, səh. 289-293
2. Yaxın Şərqdə neolit anlayışı və saxsı istehsalının başlanması. Tarix və onun problemləri. Bakı: 2015, № 3, səh. 237-242
3. Göytəpə neolit dövrü abidəsinin keramika məmulatlarının qatqı miqdarlarının qruplar üzrə təbəqələrə uyğun bölgüsü. Gənc Alimlərin əsərləri. Bakı: Mütərcim, 2015, № 12, səh. 214-218
4. Göytəpənin 2-ci və 3-cü tikili səviyyələrinə aid keramika məmulatlarının müqayisəli təhlili. Geostrategiya. Bakı: 2016, №4 (34), səh. 59-61
5. Pottery production at Neolithic Göytepe (West Azerbaijan). Hileya: naukovyy visnyk. Kiev: Vyp 102 (№3), 2015, pp.166-169
6. The importance of Goytepe neolithic pottery in the study of development of early pottery production in the South Caucasus. Proceedings of IV international scientific conference of young researchers dedicated to the 93rd Anniversary of the National leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev. Baku: Qafqaz University, 2016, pp.1695-1696

КЕРАМИКА НЕОЛИТИЧЕСКОГО ПОСЕЛЕНИЯ ГЁЙТЕПЕ

РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа состоит из введения, трех глав, заключения, списка использованной литературы и иллюстраций.

Во введении рассматриваются актуальность темы, ее научная новизна, цели и задачи исследования, источниковедческая база, уровень изученности темы, методологическое, теоретическое и практическое значение работы.

Первая глава "Гёйтепе–памятник неолитической эпохи" состоит из трех подглав. В главе нашли отражение географическое положение, история изучения памятника его архитектура и хозяйственная жизнь. Даны хронологические рамки древнего поселения, краткое описание других находок и примененных методах документирования и измерений.

Вторая глава состоит из шести подглав и посвящена технико-технологическим свойствам, типам и функциональной классификации керамических изделий неолитического поселения Гёйтепе. В данной главе изучены методы исследования керамики, свойства глины, техническая обработка керамических изделий, узоров, технология изготовления сосудов, классификации типов и функциональное использование сосудов.

Третья глава диссертации называется "Место керамики древнего поселения Гёйтепе в культуре Шомутепе, сходные и отличительные черты керамических изделий синхронных памятников сопредельных территорий". В этой главе исследованы проблемы культурных и экономических связей между регионами в рассматриваемый период, на основании метода сравнения керамических изделий Гёйтепе и керамикой памятников сопредельных регионов. Показана значимость изучения керамики древнего поселения Гёйтепе в контексте исследования проблем раннекерамического неолита.

В заключении научно обоснованы основные выводы в связи с изучением проблемы.

POTTERY OF GOYTEPE NEOLITHIC SETTLEMENT

SUMMARY

The presented dissertational work consists of the introduction, three chapters, the conclusion, references and the illustrated tablets.

In the introduction, there is mentioned the actuality of the theme, scientific novelty of the work, goals and duties, source studies, the level of research, methodological, theoretical and practical value.

The first chapter is called "Göytepe neolithic site" and divided into three sections or semi-chapters. Here, in general, it is deal with Goytepe ancient settlement, the position of the site that is located, geographic coordinates, the history of investigations for the years, the economic life of the ancient settlement, architecture, chronological framework , the brief summary of other findings, documentation and measurement techniques of excavations.

The second chapter called "Technical and technological features, form types, and functional classification of the neolithic Goytepe" and presented by six semi-chapter. Here it is deal with the research techniques on pottery, general description of pottery, the properties of the clay, the development of the technical aspects and ornaments of the pottery, the technology of the vessels, the distribution of vessels' form typies and the use functions of the vessels.

The third chapter is called "The importance of pottery of Goytepe ancient settlement in Shomutepe culture and similarities and differences with contemporary sites in surrounding areas". Here, cultural and economic relations are studied on the basis of Goytepe pottery compared with neighboring regions' sites and the iportance of studying Goytepe pottery in the research of the problems of the early Neolithic period.

In the conclusion, general overview of the research and the results achieved during the process of investigation of the problem has been represented.

Tiraj 100. Format 60x84 $\frac{1}{16}$

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının mətbəəsi
Bakı ş., H.Cavid pr-ti 115

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ**

На правах рукописи

ВАЛЕХ АЛАДДИН ОГЛУ АЛЕКПЕРОВ

КЕРАМИКА НЕОЛИТИЧЕСКОГО ПОСЕЛЕНИЯ ГЕЙТЕПЕ

5505.02 - Археология

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по истории**

БАКУ-2016